

Otoci i grad – zadarski urboarhipelag

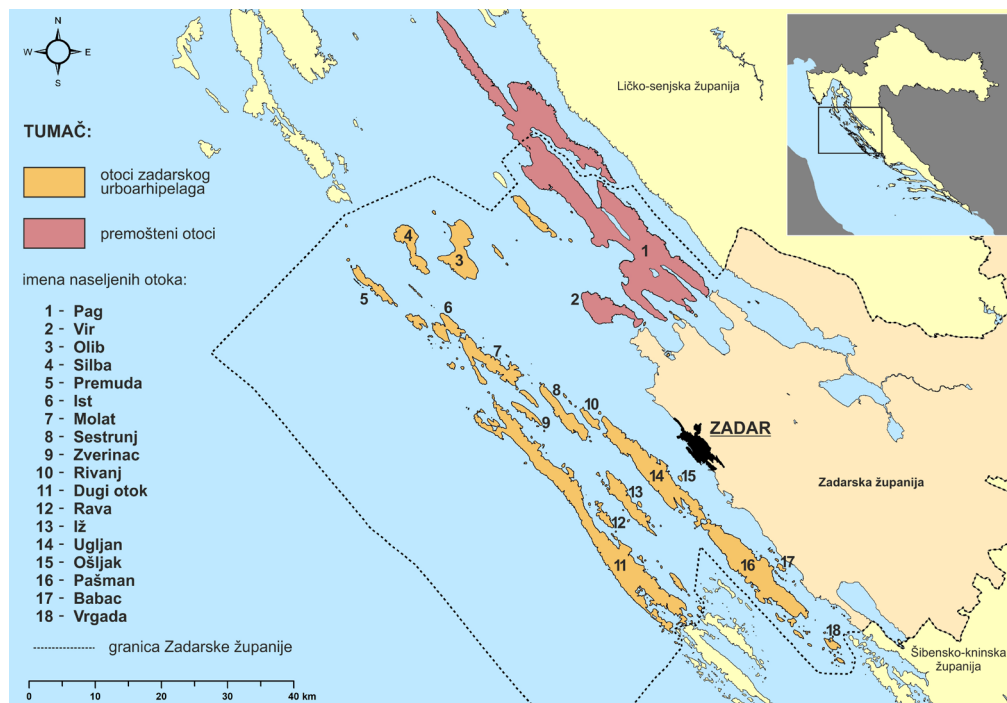
ANICA ČUKA - JOSIP FARIČIĆ

UVOD

Zadarski otoci, među kojima je 18 naseljenih, pripadaju skupini sjevernodalmatinskih otoka (Faričić, 2012). Njihov položaj, prirodni resursi i specifičan društveno-gospodarski razvoj utjecali su na oblikovanje pojedinih otočnih naselja i na njihovo prometno i funkcionalno povezivanje. Hrvatski arhipelag raspršen je otočni prostor, a zadarska otočna skupina posebno se ističe po svojoj usitnjenosti. To otežava sinergiju i eventualnu komplementarnost naseljenih otoka.

Naseljavanje otoka tijekom prošlosti ovisilo je o prirodnim resursima. Otok se naseljavao ako je bilo plodnih poljoprivrednih površina i vode koje u kršu malo gdje ima dovoljno. Kasnije, kad su otočani počeli ribariti i okretati se pomorstvu, bilo je važno pronaći uvale zaštićene od prevladavajućih vjetrova u kojima se moglo graditi luke. Uz poljoprivredu i ribarstvo, okosnice gospodarskog razvoja otoka do sredine 20. st., otočani su ovladali i proizvodnjom brodica, poljoprivrednih i ribolovnih alata, zemljanog posuđa, obuće, odjeće i svega ostalog što im je trebalo za svakodnevni život, a nisu mogli povoljnije pribaviti na kopnu.

Za razliku od ostalih subarhipelaga s većim otocima i razvijenim naseljima urbanog tipa, na zadarskim otocima nije bilo preduvjeta razvoja urbanih naselja. Škrta prirodna osnova, mala površina i tisućljetna funkcionalna povezanost i ovisnost o urbanim središtima na kopnu dopustili su razvoj samo ruralnih naselja. Jedino se otok Pag, na kojem su se razvila urbana središta Pag i Novalja, razlikuje od ostalih zadarskih otoka. No Pag je smješten periferno, predaleko da bi jače gravitirao najbližim urbanim središtima na kopnu, ponajprije Zadru. Razvoj gradskih naselja na Pagu potaknut je višestoljetnom historijsko-geografski uvjetovanom proizvodnjom soli i intenzivnim stočarstvom te okolnošću da je otok bio podijeljen između rapske i zadarske (a potom i paške) općine te između Rapske biskupije i Zadarske (nad)biskupije (Faričić, 2003). Njegov je jugoistočni dio usto vrlo blizu kopna pa je otok u drugoj polovini 20. stoljeća premošten.

Slika 1. Zadarski otoci (kartu izradio: Tome Marelić, 2023)

Poseban je i otok Vir koji je, nakon što je premošten kao i Pag, brzo uspostavio funkcionalnu cjelinu s kopnom i počeo gubiti otočnost (Faričić i Mirošević, 2014). Ovdje je, međutim, u fokusu razvoj specifičnih funkcionalnih i prometnih veza između grada Zadra i otoka koji mu gravitiraju, a na kojima se nije razvilo urbano središte.

Na većim hrvatskim otocima uglavnom su se razvili manji gradovi kojima gravitiraju ostala manja naselja na istim i susjednim manjim otocima. Primjerice, otoci Unije, Susak, Vele i Male Srakane i Ilovik gravitiraju Malom Lošinju, a otočani malih, od kopna najudaljenijih otoka, Biševa i Sv. Andrije, gravitirali su gradu Komiži na susjednom otoku Visu te su s njime činili jedinstvenu funkcionalnu cjelinu. Preostali otočni prostor obuhvaćen je gospodarskim i upravnim urbanim funkcijama iz gradova na obližnjem kopnu. Tako su oblikovani specifični prostorni sustavi – urboarhipelazi (gradootočja)¹ na reverzibilnoj relaciji kopno – otok, posebno oni vezani za Zadar, Šibenik, Dubrovnik i Trogir.

¹ Riječ *urboarhipelag* složenica je od imenica *urbs* ('grad') i *arhipelag* ('otočje') pri čemu se upućuje na reverzibilnu vezu grada i otočja, a nije riječ o atribuciji otoka gradu na što bi upućivao naziv *urbani arhipelag*. Naziv *urboarhipelag* prvi je u hrvatskoj literaturi upotrijebio arhitekt akademik Nikola Bašić, a znanstveno ga je u svojim tekstovima „verificirao” jezikoslovac i nesolog Vladimir Skračić (Skračić, 2008).

ČIMBENICI RAZVOJA ZADARSKOG URBOARHIPELAGA

Prirodno-geografske značajke otoka uvelike utječu na društveno-gospodarski razvoj otočnog prostora što je posebice bilo naglašeno u počecima gospodarskog razvoja. U otočnom prostoru tada je prevladavalo ekstenzivno agrarno gospodarstvo. Zadarski su otoci, kao i većina ostalih hrvatskih naseljenih otoka, pedološki iznimno siromašni što je uvelike usporavalo razvoj, umanjivalo obujam poljoprivrede i sužavalo izbor biljnih kultura. Otočna polja bogatija plodnim tlom, najčešće crvenicom, nalaze se na većim otocima, Dugom otoku, Ugljanu i Pašmanu. Na Ištu, Premudi, Ižu, Ravi, Rivnju ili Sestrungu plodne su površine značajno manje što je u prošlosti limitiralo proizvodnju žitarica te povrća i voća, a posredno i njihov demografski razvoj. Dovoljne količine, pa i viškovi, ostvarivali su se samo u maslinarstvu i vinogradarstvu. Otočnim krajolicima u prošlosti su prevladavali etnološko-kulturološki posebno zanimljivi suhozidi. Otočani su ih gradili da bi povećali udio obradivih površina na prevladavajućem brežuljkastom i brdovitom reljefu. Krčili su šumske površine na padinama i gradili terase da bi spriječili eroziju tla. Tako je oblikovan krajolik terasastih maslinika i vinograda. Tijekom 20. stoljeća poljoprivreda se intenzivno zapuštala, stoga je najveći dio kulturnih elemenata krajolika vezan za nekoć obrađivane površine danas izgubljen pod gustom šumom i makijom.

U prevladavajućoj sredozemnoj klimi, na zadarskim se otocima uzgajala mahom vinova loza i maslina. U okućnicama se uzgajalo i povrće, ali u manjoj mjeri i samo za osobne potrebe. Dodatni ograničavajući čimbenik razvoja poljoprivrede, podjednako poljodjelstva i stočarstva, bio je nedostatak vode. Najveći dio zadarskih otoka građen je od vapnenaca i dolomita. Kroz pukotine krških stijena značajan dio oborinske vode otječe u podzemlje zbog čega se nisu oblikovali vodeni tokovi ni vode stajačice. Izuzetak su otočne lokve, koje nisu mogle kvalitetno, a ni količinom zadovoljiti ni minimalne potrebe za vodom. Nedostatak vode bio je jedan od najvećih problema otočana koji se nastojao riješiti kopanjem zdenaca (u kojima je voda uglavnom bočata) i prikupljanjem kišnice u vodospremnica. Na većini zadarskih otoka bezvodica i danas ograničava društveno-gospodarski razvoj. Prikupljena kišnica nije dovoljna, posebno ne ljeti kada je oborina najmanje, a potrebe za vodom najveće, pa se voda na otoke dovozi vodonoscem iz Zadra. Zbog udaljenosti od kopna, usitnjenosti i činjenice da nemaju izdašne izvore vode poput većih otoka, zadarski arhipelag trajno trpi nestašicu. Jedino su Ugljan, Pašman, Vrgada i Vir podmorskim vodovodnim cijevima kvalitetno umreženi u zadarski regionalni vodoopskrbni sustav.

Ključan prirodni resurs razvoja otoka je more. Medij je komunikacije i izvor života. Odnos otočana i mora najbolje pokazuje ribolov koji je na zadarskim otocima stoljećima bio jedan od najvažnijih oblika vrednovanja morskog i obalnog prostora. Prvi dokumentirani spomen ribarstva na zadarskom području seže još u 10. stoljeće. Tragovi konzumiranja morske hrane mogu se pratiti i u ranijim razdobljima; arheološkim istra-

živanjima provedenim na zadarskim otocima, uz materijalne ljudske ostatke, pronađeni i ostatci morskih organizama koji su se jeli i u prapovijesti. U vrijeme kad je život otočana ovisio isključivo o prirodnim resursima, ribarstvo je posebice bilo razvijeno u naseljima koja su oskudijevala plodnim tlom ili su bila blizu bogatim lovištima. Kali na otoku Ugljanu i Sali na Dugom otoku tako su već stoljećima središta ribarstva u zadarskom arhipelagu. Ribolov je mnogima dopunska, ako ne i jedina gospodarska djelatnost i u drugim otočnim naseljima. Gotovo svi preostali otočani bave se rekreacijskim i sportskim ribolovom kojim, uz ostalo, podmiruju vlastite potrebe za svježom hranom.

U vrijeme kad je opstanak otočana ovisio o poljoprivredi na oskudnoj prirodnoj osnovi, otočna su se naselja razvijala uglavnom na uzvišenijim pozicijama, često uz najplodnije otočne zone. Zemljište na otocima u prošlosti je većinom pripadalo bogatim plemićkim obiteljima s kopna ili je bilo dio crkvenog posjeda, ali bilo ga je i u vlasništvu samih otočana. Na zadarskim otocima razvio se dvojni sustav gospodarenja zemljom: 1) kolonatski sustav koji je funkcionirao stoljećima tako što su otočani obrađivali zemlju i dio uroda i ostalih proizvoda isporučivali vlasnicima; 2) sustav u kojem su mnogi otočani bili vlasnici zemlje i obrađivali ju isključivo za svoje potrebe. Osim žitarica i povrća za osobne potrebe, pojedini proizvodi, uglavnom vino i maslinovo ulje, proizvodili su se u većim količinama i iznosili na tržište. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća zemljoposjednici iz Zadra daju u otkup svoje otočne posjede. Otkupljivali su ih uglavnom otočani koji su ih obrađivali i tako se, nakon mnogo stoljeća, rješavali kolonata. Otočani su uz posjede na otocima otkupljivali i zemlju na nasuprotnom kopnu (npr. oni s Ugljana zemlju u Zadru i zadarskom zaobalju), što je ojačalo funkcionalnu integraciju sa Zadrom. K tome, vlasnička struktura izmijenjena je i agrarnim reformama koje su započele poslije Prvog svjetskog rata, a završene poslije Drugoga, pri čemu je vlasništvo nad zemljištem prelazilo u ruke težaka koji su ga obrađivali, a dotadašnji zemljoposjednici su, često nepravedno i pravno problematično (posebno zbog činjenice da su mnogi živjeli u Zadru koji je bio u Kraljevini Italiji, dok su otoci bili u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji), obeštećivani minimalnim financijskim iznosima. Ne ulazeći u raspravu o nepravednoj socijalnoj i ekonomskoj asimetriji u vrijeme feudalnih agrarnih odnosa niti o često pravno problematičnoj implementaciji redistribucije zemljišnih resursa u okviru agrarne reforme, kupoprodaja i agrarna reforma nisu rezultirale očekivanim unaprjeđenjem poljoprivrede koja je predana u ruke neposrednim korisnicima obradivog tla, pašnjaka i šuma. Posjedi su usitnjeni što je onemogućilo planiranje i provedbu naprednije poljoprivredne proizvodnje, novi vlasnici bili su slabo educirani, rezervirani prema agrotehničkim inovacijama te nepovjerljivi prema funkcionalnom združivanju u zadrugama i bankarskim instrumentima kreditiranja i osiguranja. U to vrijeme otoci dosižu svoj agrarni maksimum. Otočni posjedi na tadašnjem stupnju razvoja poljoprivrede više nisu bili dovoljni za proizvodnju hrane brzorastućeg stanovništva. Sredinu 19. i početak 20. stoljeća obilježila je i ozbiljna kriza vinogradarstva i vinarstva koja je znatno usporila, ponegdje i zaustavila društveni i gospodarski razvoj zadarskih otoka.

Sredinom 19. stoljeća vinograde je zahvatila peronospora. Krajem tog stoljeća na zadarskim se otocima počela širiti i filoksera koja je u nekoliko godina poharala najveći dio vinograda i gospodarski uništila obitelji koje su živjele od prodaje vina (Čuka *et al.*, 2017). To je vrijeme kad otoci zapadaju u gospodarsku krizu koja je potakla prvi intenzivniji val iseljavanja u njihovoj povijesti. U Drugom svjetskom ratu otoci su primali izbjeglice koje su privremeno povećale otočno stanovništvo. Primali su ih i zadarski otoci, tako da su najviše stanovnika imali nakon rata, sve do 1948. godine. Međutim, mnogo je mladih otočana smrtno stradalo u Drugom svjetskom ratu. Fašisti su ih pogubili u otočnim naseljima, a mnogi su stradali u vojnim operacijama, većinom kao pripadnici antifašističkih partizanskih postrojbi, ili u logorima u Hrvatskoj i u Njemačkoj. Dio ih je ubijen i u osvetničkim komunističkim akcijama u ratu i neposrednom poraću, pa se broj stanovnika poslije Drugog svjetskog rata naglo počeo smanjivati, posebno nakon što su se izbjeglice vratile kući, a ekonomski aktivni i biološki vitalni otočani motivirani političkim i ekonomskim razlozima počeli iseljavati u gradove u Hrvatskoj i u inozemstvu. Posljedično, došlo je do denataliteta (Graovac, 2004).

S obzirom na specifične prirodno-geografske uvjete i ovisnosti o škrtnim prirodnim resursima, u prošlosti su oblikovane posebne veze na relaciji otok – kopno. Ne mogavši razviti snažno urbano središte, zadarski su otoci ovisili o vezama s kopnom. Ta je povezanost oblikovala poseban sustav – urboarhipelag čije je središte grad Zadar. Sustav možda najbolje oslikava model jezgra – periferija gdje je jezgra Zadar, a periferija ruralni otočni prostor. Periferiju je pritom moguće stupnjevati, a stupanj perifernosti (do gotovo potpune marginalizacije), u pravilu, poistovjetiti s udaljenošću od Zadra koja se u novim okolnostima prometnog povezivanja više ne mjeri udaljenošću, već vremenom kojim se iskazuje trajanje putovanja linijskim putničkim prometom. Pritom važnu ulogu ima i dnevna učestalost tih veza.

FUNKCIONALNA POVEZANOST OTOKA I KOPNA U PROŠLOSTI

Na ukupno 18 naseljenih zadarskih otoka razvila su se čak 72 naselja (Popis 2021., DZS). Samo je jedno među njima već stoljećima gradsko (Pag), a jedno je to postalo u novije vrijeme, i to zahvaljujući turizmu (Novalja na otoku Pagu). Prema popisu iz 2021. godine tek je šest otočnih naselja imalo više od tisuću stanovnika (Novalja i Pag na otoku Pagu, Vir, i Kali, Preko i Ugljan na otoku Ugljanu).

Vir i Pag premošteni su otoci što je utjecalo na njihovu funkcionalnu integraciju s kopnom. Njihov suvremeni društveno-gospodarski razvoj stoga se uvelike razlikuje od ostalih otoka (Faričić i Mirošević, 2014). Korelirajući udaljenost nepremoštenih otoka od kopna s njihovom površinom i brojem stanovnika, može se zaključiti da su se otoci smješteni podalje od kopna (osobito oni manji) demografski i gospodarski slabije razvijali, dok su oni veći i bliži kopnu uspjeli razviti više naselja i intenzivnije povećavati stanovništvo.

Otoci su imali posebno veliko značenje za Zadar u vrijeme osmanlijske okupacije zadarskog zaobalja u 16. i 17. st. jer su preuzeli mnoge funkcije gradu gravitirajućeg prostora koji ga je opskrbljivao ljudima i materijalnim dobrima. Otoci su služili kao privremena utočišta ruralnom stanovništvu iz zaobalja (arhivski izvori ne potvrđuju ranije teze o velikom i trajnom doseljeničkom valu na otoke), a na njih je povećan i pritisak u smislu proizvodnje hrane i drugih potrepština za potrebe grada (drva za ogrjev, građevni kamen, vapno i dr.) koji se nije mogao osloniti na kopnene posjede koje su Osmanlije osvojili i integrirali ih u svoj društveno-gospodarski sustav. U isto su vrijeme Zadar, gusto napučen unutar gradskih bedema, pogodile brojne epidemije zaraznih bolesti, ponajprije kuge i kolere. Radi prevencije širenja tih bolesti preko posada i tereta s brodova koji su uplovljavali u zadarsku luku ustrojeni su lazareti, tj. karantene na Ošljaku, a privremeno i na Galevcu (Školjiću) pokraj Preka, koji su k tome služili i kao prostori za izolaciju zaraženih bolesnika (Raukar *et al.*, 1987). Neposredan trag tog otočnoj funkciji očituje se u činjenici da otočić Ošljak lokalno stanovništvo i danas imenuje nesnimom Lazaret. Krajem 17. st. Mlečani su uspjeli potisnuti Osmanlije do novoustrojene dalmatinsko-bosanske granice, ali su uspostavljene čvrste veze Zadra i otoka i dalje umnogome određivale razvoj otoka u sjeni grada.

Slika 2. Licini Rubčićev kartografski prikaz pristaništa Kukljičana s otoka Ugljana u uvali Gaženica pokraj Zadra – nedvojbeno arhivska potvrda o funkcioniranju zadarskog urboarhipelaga u ranom novom vijeku

O povezanosti demografskog razvoja i količini prirodnih resursa kojima su otočani raspolagali, ponajprije površini obradivog zemljišta, svjedoči i to da su se otočani koji na matičnom otoku više nisu imali dostatnih obradivih površina morali koristiti dodatnim površinama na susjednim otocima, ili čak na susjednom kopnu (o čemu svjedoče i kartografske potvrde, poput prikaza Kukljiškog mula, *Mollo de Cuclizzani*, na predjelu današnje zadarske luke Gaženica, na zemljovidu koji je L. Licini Rubčić izradio u Zadru 1771.²). Takva naselja demografski su rasla brže od naselja s malim poljoprivrednim posjedima. Tako su stanovnici otoka Ugljana obrađivali zemlju na kopnu oko grada Zadra (u izmijenjenim političkim okolnostima, kada je ravnokotarski prostor ponovno pridružen Zadru, pojedini otočani obrađivali su zemlju čak i u Smilčiću), dok su stanovnici Dugog otoka, Saljani i Zaglavci, obrađivali zemlju na Kornatima, na susjednom otoku Lavdari, ali i na malom obližnjem otočiću Krknati gdje i danas prevladavaju maslinici. Svaki komadić obradivog tla matičnih i susjednih manjih otoka i otočića nastojao se privesti poljodjelstvu, a nije bilo neobično na manjim nenaseljenim otocima naći i stoku, ponajprije ovce koje su tamo ostavljane na ispaši.

Otočna ruralna naselja tijekom prošlosti opskrbljivala su svojim proizvodima i otoke i Zadar. Dok su otoci bili u vlasništvu zadarskih plemića, postojala je i godišnja evidencija proizvoda kojima su otočani morali sudjelovati u izgradnji javnih dobara i održavanju javnih površina u Zadru i na održavanju solane na otoku Pagu. Povijesni izvori svjedoče o korištenju šumskog bogatstva za potrebe funkcioniranja i održavanja javnih zgrada u Zadru. Tako su tijekom 18. stoljeća stanovnici većine zadarskih otoka bili dužni pribaviti zadane količine drva i ugljena za ogrjev, kamenih ploča, vapna, kamena, pijeska i zemlje crvenice za potrebe zadarske bolnice i ostalih javnih zgrada. Kako neki stanovnici otočnih naselja nisu mogli pribavljati sve navedeno, sastavljale su se liste prema mogućnostima pojedinih naselja. Takve liste upućuju na postojanje, ali i manjak različitih prirodnih resursa na zadarskim otocima u prošlim stoljećima. Zadarski veleposjednik Giuseppe Lantana vodio je iscrpne dnevnik koji uključuju popis obveza koje su otočani bili dužni ispunjavati za vrijeme javnih radova u 18. stoljeću. U naseljima otoka Pašmana proizvodilo se više vapna nego što je otočanima bilo potrebno pa su Pašmanci jedini bili dužni dopreмати vapno u Zadar.³ Vapno se proizvodilo i na drugim zadarskim otocima, ali gotovo isključivo za vlastite potrebe. Veća i bogatija otočna naselja često su bila dužna dopreмати različite vrste sirovina.⁴ Stanovnici dugootočkih naselja Savar, Božava i Veli Rat bili su dužni dopreмати ogrjevno drvo za javnu bolnicu. Stanovnici dugootočkih naselja Sali, Žman, Luka, Brbinj i Dragove dopremali su kamene ploče. Godine 1751. sedam otočnih naselja, od čega šest na

² HR-DAZD-348, Obitelj Borelli-Galbiani, sv. 6, Ž, br. 10.

³ HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 8, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

⁴ HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 1, sign. 43, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

Dugom otoku i jedno na otoku Ravi, moralo je u Zadar dopremiti ogrjevno drvo za potrebe javne bolnice.⁵

Arhivski podatci svjedoče da su zadarski otoci opskrbljivali i grad Pag, a ne samo Zadar. Dokumenti iz 1744. i 1745. navode koliko su drvenih trupaca otočani bili dužni dopremiti za obnovu paške solane. Godine 1744. trebalo ih je čak 20 000 te se navodi da je ukupno 11 otočnih naselja moralo sudjelovati u njihovu dopremanju. Godine 1745. bilo je potrebno čak 31 167 trupaca od čega 8007 većih i 23 160 manjih te su naselja, sukladno prirodnim resursima kojima su raspolagala, podijeljena u dvije skupine. Naselja otoka Molata i naselje Ist na istoimenom otoku morala su pripremiti obje vrste trupaca, dok su primjerice Rava i mjesto Božava na Dugom otoku sudjelovali s najmanjim brojem manjih trupaca.⁶

Početak 19. stoljeća austrijska uprava pokrenula je prvu metodološki ujednačenu i detaljnu katastarsku izmjeru na području Dalmacije (franciskanska katastarska izmjera). Obuhvatila je zadarske otoke i susjedno kopno. Osim detaljnog katastra izmjera je rezultirala i iscrpnim ekonomskim opisima pojedinih katastarskih općina koji svjedoče o uskoj povezanosti otočnih naselja i Zadra. Ti dokumenti najčešće navode da su otočani viškove svojih proizvoda, a uglavnom se spominje vino i maslinovo ulje, plasirali na zadarsko tržište (Čuka, 2008; Faričić *et al.*, 2010a; Čuka, 2013). Zadar je usto privlačio i određeni dio radne snage sa susjednih otoka. Otočanke su radile u gradu kao sluškinje u kućanstvima, kao pralje, njegovateljice i sl. Posebno je zanimljiva povezanost s otocima u rješavanju napuštene djece. U Zadru je postojalo nekoliko mjesta gdje su žene ostavljale svoju izvanbračnu, neželjenu djecu. Nahočad bi se davala na posvajanje, često otočnim obiteljima, koje su za to dobivale određenu novčanu naknadu.

Veze između grada i susjednih otoka bile su, dakle, mnogostruke, te je oblikovan specifičan prostorno-ekonomski sustav – urboarhipelag na reverzibilnoj relaciji kopno – otok. Otočna naselja temeljila su svoj razvoj dijelom na korištenju otočnih i pripadajućih morskih resursa, pretežito u okviru poljoprivrede, pomorstva i ribarstva, a osnovne potrebe otočana za uslužnim djelatnostima i upravnim funkcijama alimentirali su gradovi, ponajprije Zadar. Istodobno, viškovi otočnih proizvoda i drugih dobara iznošeni su na urbano kopneno tržište, na otocima su gradski zemljoposjednici stjecali materijalnu dobit, a gradovi su se otocima služili i kao svojevrsnim demografskim spremnicima u kojima su nalazili dragocjenu radnu snagu, ali i biološki vitalno stanovništvo koje je pridonosilo natalitetu. Otoci su bili i prostor odmora i rekreacije o čemu svjedoče ostatci ladanjske arhitekture koji i danas imaju istaknuto mjesto u krajoliku mnogih zadarskih otočnih naselja.

⁵ HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 20, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

⁶ HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 20, anagrafska tablica iz 1759., Državni arhiv u Zadru.

Integraciji grada s otocima uz zemljoposjednike te gradske ustanove umnogome je pridonosila Zadarska nadbiskupija. Svi su otoci njezin sastavni dio, u svakom otočnom naselju ustrojena je posebna župa, osim na Rivnju koji je dio župe sa sjedištem na susjednom Sestrunju. Redovita pastoralna i druga vjerska skrb stoljećima podrazumijeva blisku komunikaciju nadbiskupa i nadbiskupijskih ustanova sa župnicima i vjernicima. Štoviše, u prošlosti, a na nekim otocima i danas, nadbiskup češće dolazi na otoke nego predstavnici gradske i županijske vlasti. Prigode su obvezni pastoralni posjet, podjela sakramenta krizme i različiti kulturni programi.

RADNO-REZIDENCIJALNI PROSTOR ILI PROSTOR ODMORA I REKREACIJE?

Tijekom 20. stoljeća zadarski otoci doživjeli su značajne društveno-gospodarske promjene. Zbog nazadovanja poljoprivrede i ribarstva, jačanja industrije na susjednom kopnu i promjena u planiranju obitelji otočana je sve manje i sve su stariji, što se itekako odrazilo na funkcionalne veze otok-kopno. Otoci, ali i susjedno kopneno ruralno zaleđe, pokazali su se kao iscrpna demografska baza iz koje se stanovništvo, mahom mlađe i srednje životne dobi, premještalo prema urbanim središtima na kopnu. Grad Zadar, koji je 60-ih godina 20. stoljeća doživio industrijski procvat, privukao je značajan broj otočana koji se više nisu vratili na svoje otoke. Od kraja 19. stoljeća otočani odlaze i u prekomorske, a u drugoj polovini 20. stoljeća i u europske zemlje. Osim depopulacije, ključnog demografskog procesa općeprisutnog i na ostalim hrvatskim otocima, taj je prostor zahvaćen i razvojem uslužnih djelatnosti. Poljoprivredna djelatnost opada, a plodne se površine zapuštaju pa se otočni poljoprivredni krajolik ubrzano mijenja. Time se gubi i tradicionalni kulturni krajolik koji nestaje pod autohtonom sredozemnom vegetacijom, a ostarjeli i desetkovani otočani više ne mogu proizvoditi dovoljno hrane za svoje potrebe, a kamoli za zadarsko ili neko drugo tržište. Opskrba otoka hranom i ostalim potrepštinama stoga umnogome počinje ovisiti o susjednom kopnu. Dok se u prošlosti govorilo o reverzibilnim vezama, sada su te veze kod većine otoka jednostrane i svode se na ovisnost otoka o kopnu. Iznimka su oni najveći, Ugljan, donekle i Pašman te Dugi otok, jer reverzibilnost odnosa tih otoka sa Zadrom održavaju veća poduzeća i javne ustanove (otočne škole, remontno brodogradilište u Veloj Lamjani na Ugljanu, Psihijatrijska bolnica Ugljan) te, posebno, dnevna cirkulacija radnika, učenika i studenata.

Od svih gospodarskih aktivnosti, na otocima je jedino donekle razvijen turizam. No često se radi o djelatnosti kojom se na otocima sezonski bave i osobe podrijetlom s otoka, a koje žive na kopnu. O tome svjedoči nerazmjerno povećanje broja stanova za odmor i rekreaciju i turističkih apartmana u odnosu na broj stanovnika, poglavito na malim otocima (Faričić *et al.*, 2010).

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika na zadarskim otocima od 1948. do 2011.

Otok	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.		2001.	2011.	2021.	Indeks promjene 2011. - 1948. 1948. = 100
						ukupno	u zemlji				
Babac*	23	35	34	34	–	10	–	–	–	4	–
Dugi otok	4.670	4.579	4.093	3.919	2.250	2.873	1.794	1.772	1.655	1.691	36,21
Ist	466	458	435	386	295	233	188	202	182	146	31,33
Iž	2.182	2.034	1.638	1.301	768	657	542	557	615	516	23,65
Molat	977	930	771	547	301	222	170	207	197	190	19,45
Olib	914	805	585	569	226	714	168	147	140	117	12,80
Ošljak	139	125	93	64	27	65	16	18	29	35	25,18
Pag	9.188	9.160	8.568	7.896	7.504	7.969	7.299	8.398	9.059	8.339	90,76
Pašman	4.310	4.223	3.761	3.730	3.324	3.349	2.622	2.711	2.845	2.884	66,91
Premuda	320	273	213	152	98	73	72	58	64	65	20,31
Rava	411	371	305	234	147	120	83	98	117	67	16,30
Rivanj	99	103	79	55	30	20	20	22	31	23	23,23
Sestrunj	382	373	322	354	96	123	59	48	48	45	11,78
Silba	514	444	397	339	198	221	206	265	292	344	66,93
Škarda	86	86	60	26	4	4	–	0	0	0	0,00
Ugljan	10.413	10.346	10.159	9.817	6.774	7.518	5.690	6.164	6.049	5.666	54,41
Vir	1.072	1.120	1.069	959	866	860	777	1.608	3.000	3.045	284,05
Vrgada	538	513	449	408	311	236	223	242	249	209	38,85
Zverinac	158	161	153	146	96	59	53	48	43	55	34,81
Ukupno	36.862	36.139	33.184	30.936	23.315	25.326	19.982	22.565	24.615	23.441	63,59

* U dva popisa, 2001. i 2011., stanovništvo otočića Bapca nije posebno evidentirano, nego je agregirano stanovništvu naselja Turanj u Općini Sv. Filip i Jakov.

Izvori: Korenčić, 1974. Popis stanovništva kućanstava i stanova 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, DZS, Zagreb; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001.*, DZS, Zagreb; *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske – Retrospekt 1857. – 2001.*, DZS, Zagreb, 2005.; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.*, DZS, Zagreb, 2011.; Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, *Popis 2021*, DZS (www.dzs.hr, 15. 1. 2023.)

Prometna komunikacija otoka i susjednog kopna te otoka međusobno također je izmijenjena. Dok su otoci u prošlosti međusobno bili prometno dobro povezani, u suvremeno doba promet je organiziran tako da gotovo i nema veza između otoka, već isključivo s glavnim urbanim središtem, Zadrom. Otočani s Pašmana i Vrgade usto su povezani s Biogradom na Moru i s Pakoštanima na kopnu. Razlog tome promjena je strukture otočnog gospodarstva i činjenica da otočna naselja ne proizvode dobra koja bi bila nužna za opskrbu ostalih otoka ili ostalih otočnih naselja. U prošlosti se, primjerice, na otoku Ižu proizvodilo glineno posuđe koje su kupovali i ostali otočani (posebno *čripnje* – peke i *lopiži* – zemljane posude za kuhanje), pojedina naselja imala su brodograditelje (*kalafate*) koji su popravljali brodove bez kojih se na otocima nije moglo živjeti (*kalafat*, posljednji brodograditelj u drvu, radi u Brbinju na Dugom otoku, dok u Ugrinićima na Pašmanu djeluje manje moderno brodogradilište za izradu plastičnih brodica). Svoje vapno Pašmanci su prodavali po svim otocima, Olib je bio poznat po bogatoj drvenoj građi potrebnoj za proizvodnju brodova, oruđa, namještaja i sl. Danas se ti proizvodi nabavljaju isključivo u Zadru.

Zbog tih promjena manja otočna naselja demografski slabe i na rubu su izumiranja. To se podjednako odnosi na naselja na malim i većim otocima, primjerice Dragova, Savra, Solina i dr. na Dugom otoku (Graovac, 2004; Čuka, 2006; Faričić, 2012). Prevladava staro stanovništvo koje biološki nije vitalno, a gospodarski uglavnom nije aktivno. Statistički, prevladava stanovništvo koje ekonomski nije aktivno. To je dovelo do transformacije dijela otočnog prostora iz prostora s tisućljetnom tradicijom trajne naseljenosti u prostor za odmor i rekreaciju. Ipak, razmjeri gospodarske krize i s njom povezane preobrazbe krajolika ne korespondiraju u svemu sa statističkim kategorijama. Premda stari i formalno gospodarski neaktivni, mnogi otočani obrađuju svoje okućnice i barem najbliže i prometno dostupnije maslinike i vinograde. K tome, svoje posjede obrađuju i tzv. vikendaši, stanovnici Zadra i susjednih kopnenih naselja koji su podrijetlom s otoka i na njima imaju nekretnine.

Tablica 2. Aktivno i neaktivno stanovništvo na nepremoštenim zadarskim otocima 1971. i 2011.

Otoci	Ukupno stan.		Aktivno stan. (u %)*		Neaktivno stan. (u %)		Osobe s osobnim prihodom/ umirovljenici**	
	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.
Dugi otok	3.919	1.655	39,3	34,0	60,7	66,0	9,6	42,1
Ist	412	182	29,9	21,5	70,1	78,5	14,8	53,6
Iž	1.301	615	24,6	26,2	75,4	73,8	27,8	53,4
Molat	547	197	29,8	14,8	70,2	83,7	22,3	64,3
Olib	569	140	42,2	20,3	57,8	77,5	11,1	44,9

Otoci	Ukupno stan.		Aktivno stan. (u %)*		Neaktivno stan. (u %)		Osobe s osobnim prihodom/ umirovljenici**	
	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.	1971.	2011.
Ošljak	0	29	0,0	22,2	0,0	70,4	0,0	55,6
Pašman	3.730	2.845	41,8	36,6	58,2	63,4	6,2	32,6
Premuda	152	64	23,0	23,0	77,0	77,0	27,6	63,9
Rava	234	117	28,2	16,7	71,8	80,7	22,2	57,9
Rivanj	55	23	23,6	12,9	76,4	83,9	30,9	64,5
Sestrunj	354	48	27,7	23,9	72,3	73,9	10,2	69,6
Silba	339	292	22,7	34,1	77,3	65,6	35,1	47,6
Ugljan	9.881	6.049	32,0	38,2	68,0	54,2	17,0	33,8
Vrgada	408	249	31,6	20,0	68,4	80,0	16,9	43,1
Zverinac	146	43	47,3	14,0	52,7	86,0	12,3	62,8
UKUPNO	22.047	12.556	34,4	34,7	65,6	61,5	14,7	38,0

* Zbroj udjela aktivnog i neaktivnog stanovništva u 2011. godini na nekim je otocima manji od 100 jer postoji i kategorija „nepoznato“.

** Popisne godine 1971. Umirovljenici su bili sadržani unutar kategorije „osobe s osobnim prihodom“, dok su 2011. izdvojeni zasebno.

Izvori: Popis stanovništva i stanova 1971., Pol i starost – I deo: rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 1991., Stanovništvo po spolu i starosti, Državni zavod za statistiku RH, dokumentacija 882, Zagreb, siječanj 1994.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo staro 15 i više godina prema trenutačnoj aktivnosti, starosti i spolu, po naseljima, Državni zavod za statistiku RH.

Prevladavajuće staro otočno stanovništvo gotovo je posve ovisno o zdravstvenoj i socijalnoj skrbi u Zadru. Na većim otocima djeluju ordinacije obiteljske medicine, vrlo rijetko stomatološke ordinacije, a samo u Preku na Ugljanu i u Salima na Dugom otoku nalaze se domovi za starije osobe. Na većini otoka nema stručnog medicinskog osoblja, pa otočani i primarnu i specijalističku zdravstvenu uslugu mogu dobiti isključivo u Zadru.

Tablica 3. Dobni sastav stanovnika nepremoštenih zadarskih otoka 1971., 1991., 2011. i 2021. godine

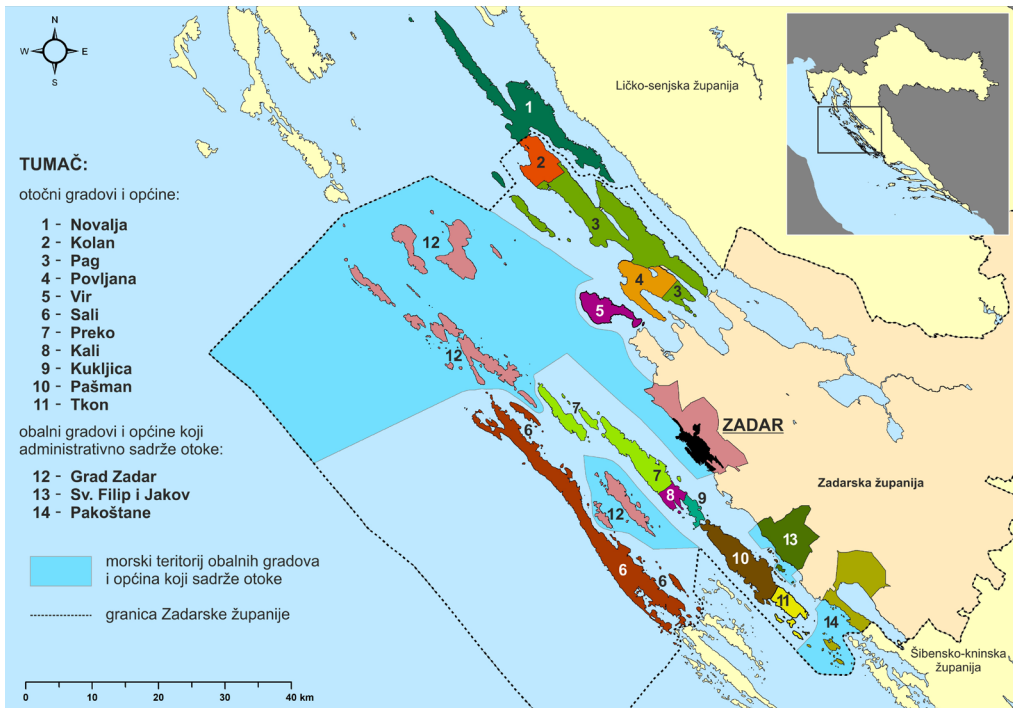
Otoci	Godine	Ukupan broj stanovnika	Dobne skupine (u %)		
			0-14	15-64	65+
Dugi otok	1971.	3.907	18,7	64,5	16,8
	1991.	2.719	13,6	64,7	21,7
	2011.	1.655	12,6	52,3	35,1
	2021.	1.691	8,3	53,3	38,4

Otoci	Godine	Ukupan broj stanovnika	Dobne skupine (u %)		
			15-24	25-44	45+
Ist	1971.	410	16,6	68,3	15,1
	1991.	229	10,5	59,0	30,6
	2011.	182	0,5	46,2	53,3
	2021.	146	4,8	38,4	56,8
Iž	1971.	1.299	12,4	61,7	25,9
	1991.	641	8,3	54,3	37,4
	2011.	615	8,6	50,7	40,7
	2021.	516	3,5	42,2	54,3
Molat	1971.	543	12,7	64,3	23,0
	1991.	204	3,4	40,2	56,4
	2011.	197	1,5	35,5	62,9
	2021.	190	0,5	37,4	62,1
Olib	1971.	567	14,1	68,8	17,1
	1991.	702	5,1	72,4	22,5
	2011.	140	3,6	50,0	46,4
	2021.	117	6,0	40,2	53,8
Ošljak	1971.	0,0	0,0	0,0	0,0
	1991.	38	0,0	52,6	47,4
	2011.	29	6,9	58,6	34,5
	2021.	35	0,0	40,0	60,0
Pašman	1971.	3.701	22,4	61,3	16,3
	1991.	3.121	17,8	63,5	18,7
	2011.	2.845	17,8	57,8	24,5
	2021.	2.884	11,7	56,4	32,0
Premuda	1971.	152	15,8	58,6	25,7
	1991.	68	4,4	51,5	44,1
	2011.	64	6,3	51,6	42,2
	2021.	65	1,5	36,9	61,5
Rava	1971.	234	14,1	65,8	20,1
	1991.	107	0,0	56,1	43,9
	2011.	117	5,1	36,8	58,1
	2021.	67	0,0	25,4	74,6

Otoci	Godine	Ukupan broj stanovnika	Dobne skupine (u %)		
Rivanj	1971.	54	11,1	68,5	20,4
	1991.	20	0,0	35,0	65,0
	2011.	31	0,0	45,2	54,8
	2021.	23	0,0	21,7	78,3
Sestrunj	1971.	353	19,0	67,4	13,6
	1991.	96	5,2	52,1	42,7
	2011.	48	4,2	47,9	47,9
	2021.	45	2,2	31,1	66,7
Silba	1971.	337	15,1	52,8	32,0
	1991.	217	17,5	47,0	35,5
	2011.	292	7,9	59,6	32,5
	2021.	344	6,4	50,3	43,3
Ugljan	1971.	9.775	18,0	68,4	13,6
	1991.	6941	16,5	64,6	18,9
	2011.	6.049	14,9	58,0	27,2
	2021.	5.666	10,9	54,9	34,2
Vrgada	1971.	406	20,2	63,3	16,5
	1991.	228	13,6	58,8	27,6
	2011.	249	12,0	47,8	40,2
	2021.	209	4,8	42,1	53,1
Zverinac	1971.	146	13,7	71,9	14,4
	1991.	57	1,8	45,6	52,6
	2011.	43	0,0	53,5	46,5
	2021.	55	0,0	14,5	85,5
UKUPNO	1971.	21.884	18,2	65,6	16,2
	1991.	15.388	14,7	63,3	22,0
	2011.	12.556	13,9	55,7	30,4
	2021.	12.053	9,6	52,9	37,5

Izvori: Popis stanovništva i stanova 1971., Pol i starost – I deo: rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 1991., Stanovništvo po spolu i starosti, Državni zavod za statistiku RH, dokumentacija 882, Zagreb, siječanj 1994.; Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Državni zavod za statistiku RH (<http://www.dzs.hr>); Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, *Popis 2021*, DZS (www.dzs.hr).

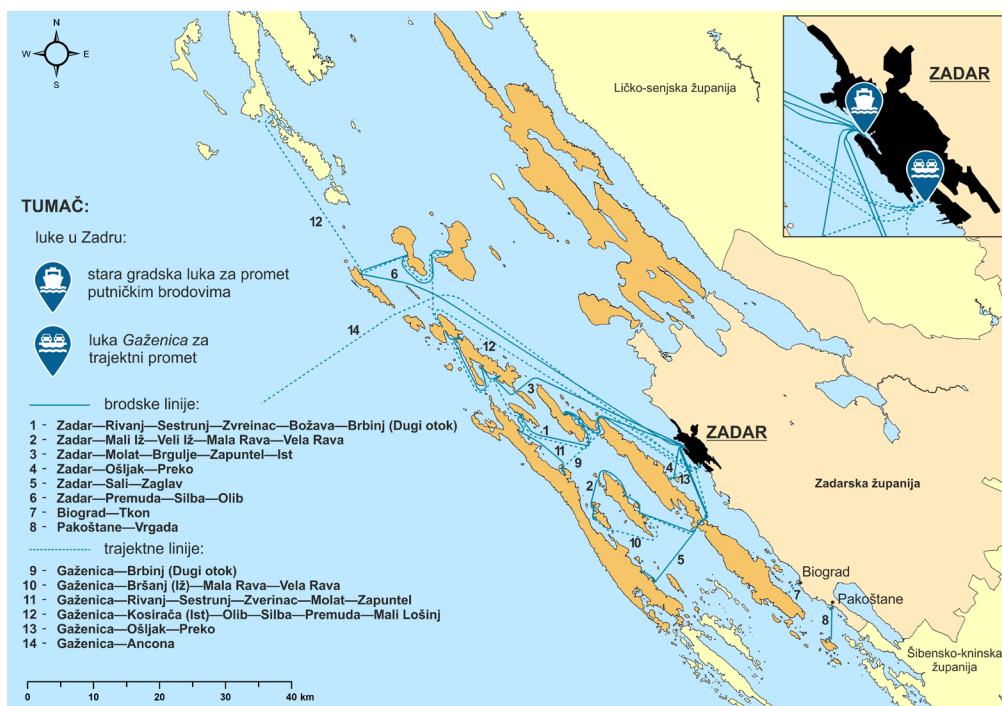
Upravljanje otočnim prostorom, odnosno moderiranje društveno-gospodarskog razvoja zadarskih otoka otežani su upravno-teritorijalnom fragmentacijom. Prostorni uzorak jedinica lokalne samouprave na području zadarskog urboarhipelaga nalik je leopardovoj koži. Otok Pag podijeljen je između dvije županije, na otoku Ugljanu tri su općine, na otoku Pašmanu dvije, otok Vir zasebna je općina, a Dugi otok s otokom Zverincem čini jednu. U sastavu Općine Preko na otoku Ugljanu nalaze se otoci Sestrunj, Rivanj i Ošljak. Otok Vrgada pripada kopnenoj Općini Pakoštane, dok je otok Babac (na kojem je tek nedavno službeno ustrojeno naselje) dio Općine Sv. Filip i Jakov. Svi ostali otoci zadarskog urboarhipelaga dio su Grada Zadra. Općine Ugljan, Preko i Kukljica koje obuhvaćaju naseljene otoke Ugljan, Rivanj, Ošljak i Sestrunj dio su urbanog područja Zadra te su uključeni i u Strategiju razvoja urbanog područja Zadra. Prostorni se razvoj otoka tako planira i provodi temeljem 10-ak općinskih/gradskih prostornih planova, a društveno-gospodarski život usmjerava se putem 10-ak razvojnih strategija. Prema postojećem zakonodavstvu o prostornom uređenju prostorni planovi gradova i općina moraju se usklađivati sa županijskim prostornim planom, a on s državnim. Prema zakonodavstvu o regionalnom razvoju, društveno-gospodarski planovi i programi gradova i općina nisu morali biti usklađeni sa županijskom razvojnom strategijom i ostalim strateškim dokumentima na županijskoj razini. No najnoviji Nacionalni plan razvoja otoka 2021. – 2027. (NN 143/2021) konačno je usklađen i

Slika 3. Upravno-teritorijalna organizacija zadarskih otoka (kartu izradio: Tome Marelić, 2023)

s Izmjenama i dopunama Programa prostornog uređenja RH iz 2013. godine (NN 84/2013), prostornim planovima obalno-otočnih županija te s prostornim planovima područja koja imaju posebna obilježja, a nalaze se na otočnom prostoru, što se odnosi na otočne nacionalne parkove i parkove prirode.

Na tako malom i geografski raspršenom prostoru u takvim je administrativnim i planerskim uvjetima teško postići razvojnu komplementarnost pogotovo zato što administrativni ustroj očito odražava nekadašnju, ali ne i današnju funkcionalnu povezanost Zadra i njegovih otoka. Lokalne posebnosti i interesi nisu agregirani ni u što, pa je partikularni pristup nadvladao razborita i na znanstvenim istraživanjima utemeljena promišljanja. Da bi stanovnik otoka Sestrunja ili Rivnja došao do općinskog središta u Preku na otoku Ugljanu gdje mora obaviti neki administrativni posao, treba putovati brodom od svojeg otoka do Zadra, a zatim od Zadra do Preka. Vraćajući se istim putem, a drugačije ne može, potrošit će cijeli dan premda udaljenost između Ugljana i Rivnja iznosi svega nekoliko stotina metara, a između Ugljana i Sestrunja tek dvostruko više. Stanovnici Zverinca mogu izravno doći do Dugog otoka na kojem je njihovo općinsko središte redovitom brodskom prugom, ali ako nemaju osiguran privatni prijevoz do Sali, trebat će izabrati dan u tjednu kada autobus koji povezuje naselja na sjeverozapadnom dijelu Dugog otoka ide po gorivo u Zaglav, na jugoistok otoka blizu Sali.

Slika 4. Prometne veze zadarskih otoka s kopnom (kartu izradio: Tome Marelić, 2023)

Spomenute probleme stvara administrativna rascjepkanost zadarskog urboarhipelaga, ali i neusklađenost i neprikladnost pojedinih zakonskih i podzakonskih akata. Primjerice, primjenom Odluke o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti (NN 132/2017) koju donosi Ministarstvo nadležno za razvoj otoka otočani na otocima u sastavu Grada Zadra dovedeni su u slabiji formalni položaj u odnosu na druge sredine s nižim stupnjem razvijenosti. Do toga dolazi zato što se računa stupanj razvijenosti ukupnog područja Grada Zadra pa nerazvijenost malih otoka ostaje skrivena iza natprosječne razvijenosti njihova gradskog središta. Uvaženi kao predgrađe, ali ne i kao otoci, ispodprosječno razvijeni Premuda, Silba, Olib, Molat, Ist, Iž i Rava vode se kao natprosječni i ne mogu biti kandidati na natječajima za različite financijske potpore. Isto se događa i kada je jedinica mjere jedinica lokalne samouprave i kada se odgovarajuća mjera ili aktivnost ne planira ili ne provodi na razini naselja jer za tu razinu ne postoje relevantni podatci ili uopće nije predviđena kao prostor implementacije ili planiranja neke društvene ili gospodarske aktivnosti.

* * *

Pogled u povijest otkriva da je većina manjih naseljenih hrvatskih otoka uspostavljala funkcionalne sustave s gradovima na susjednom kopnu ili na većim otocima. Manji su otoci bili ruralna periferija, društveno-ekonomski vezana za gradove kojima je gravitirala. Urbano-ruralne veze otoka i njihova grada i danas su najizraženije na zadarskom otočju. Raspršeni i uglavnom mali, zadarski otoci nisu imali dovoljno resursa za razvoj samostalnih gradskih naselja pa su se postupno umrežili u urbani sustav Zadra. Zadar je bio referentna točka u kojoj su se planirale otočne društveno-gospodarske aktivnosti i donosile relevantne upravljačke odluke. Na otocima su crpljeni demografski i drugi resursi. Otočani, posebno oni koji su obrađivali zemlju u vlasništvu bogatih Zadrana, stoljećima su morali opskrbljivati grad maslinovim uljem, vinom, ribom, vapnom, zemljanim posuđem, kamenim pločama te drvom za ogrjev. Grad je o tome ovisio posebno u vrijeme mletačko-hrvatsko-osmanlijskih sukoba kada je najveći dio zadarskog zaobalja bio unutar Osmanskog Carstva te izvan neposrednog gradskog utjecaja i bez redovite opskrbe iz kopnenog ruralnog prostora. Istodobno, otočani su u Zadru imali jedino tržište za kupnju proizvoda koje nisu mogli sami proizvesti. U suvremeno doba otočno gospodarstvo temelji se pretežno na turizmu, a poljoprivreda je uglavnom napuštena pa otočani danas idu na kopno i po većinu poljoprivrednih proizvoda. Ovisnost otoka o gradu tako postupno raste, prije svega zato što je na otocima stanovnika sve manje, sve su stariji i biološki manje vitalni, a ekonomski manje dinamični. Izgledno je da će mali zadarski otoci uskoro postati povremeno naseljeni prostor što će ozbiljno ugroziti tradicionalnu otočnu kulturu i svesti urbano-ruralne veze na dolaske i odlaske, ponajprije radi odmora i rekreacije. Ta perspektiva izazov je nositeljima otočne prostorno-ekonomske razvojne politike. Do sada mu, unatoč odgovarajućim infrastrukturnim ulaganjima i uvođenju razmjerno kvalitetnih brodskih veza, nisu zadovoljavajuće odgovorili.

LITERATURA

Čuka, A., 2006, „Utjecaj litoralizacije na demogeografski razvoj Dugog otoka”, *Geoadria* 11 (1), 63–92.

Čuka, A., 2008, „Geografski uvjeti razvoja poljoprivrede otoka Rava od 18. st.”, u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 495–512, Zadar: Sveučilište u Zadru, Razred za prirodne znanosti HAZU, Matica hrvatska – Zadar, Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Čuka, A., 2013, „Razvoj poljoprivrede i promjene krajolika sjeverozapadnog dijela Dugoga otoka”, u Uglešić, A. i Faričić, J., ured., *Veli Rat*, 541–568, Zadar: Sveučilište u Zadru.

Čuka, A., Mirošević, L., Faričić, J. i Graovac Matassi, V., 2017, „Phylloxera revisited: the spread of grapevine disease in Dalmatia and its influence on socio-economic development and agricultural landscape”, *Annales, Series Historia et Sociologia* 27(1), 101–118.

Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 1, sign. 43, anagrafska tablica iz 1759.

Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 20, anagrafska tablica iz 1759.

Državni arhiv u Zadru, HR-DAZD-359, *Fond obitelji Lantana*, kut. 2, sign. 45, oznaka 8, anagrafska tablica iz 1759.

Faričić, J., 2003, „Otok Pag na starim kartografskim prikazima”, *Geoadria* 8(1), 47–126.

Faričić, J., 2012, *Geografija sjevernodalmatinskih otoka*, Zagreb: Školska knjiga.

Faričić, J., Čuka, A. i Colić, V., 2010a, „Poljoprivreda i razvoj ruralnoga krajolika Ista i Škarde”, u Faričić, J., ured., *Otoci Ist i Škarda*, 573–598, Zadar: Sveučilište u Zadru, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, Matica hrvatska – Ogranak u Zadru i Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Faričić, J., Graovac, V. i Čuka, A., 2010b, „Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i/ili prostor odmora i rekreacije”, *Geoadria* 15(1), 145–185.

Faričić, J. i Mirošević, L., 2014, „Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia”, *Annales – Series historia et sociologia* 24(1), 113–128.

Graovac, V., 2004, „Islands on the verge of extinction – the example of Zadar islands”, *Croatia, Geoadria* 9(2), 183–210.

Korenčić, M., 1979, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.–1971.*, Djela JAZU, knjiga 54, Zagreb: JAZU.

Raukar, T., Petricioli, I., Švelec, F. i Peričić, Š., 1987, *Prošlost Zadra III. Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar: Narodni list i Filozofski fakultet Zadar.

Skračić, V., 2008, „Mali otoci – prepoznatljivi znak hrvatske posebnosti na Mediteranu”, u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 43–50, Zadar: Sveučilište u Zadru, Razred za prirodne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska – Zadar i Hrvatsko geografsko društvo – Zadar.

Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2021, DZS, www.dzs.hr.v